

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XXII: 2024

Grudziądz, dnia 12.06.2024 r.

Nr 18 (813)

1357. spotkanie

ks. dr Karol Niedoba
dr Jerzy Domasłowski

EWANGELICY W GRUDZIĄDZU. PRÓBA PODSUMOWANIA PIĘCIU WIEKÓW OBECNOŚCI

Kościół św. Jana, ul. Szkolna 10 w Grudziądzu

Przyczyny Reformacji

W XVI-wiecznej Europie niezwykle popularne stały się praktyki sprzedawania odpustów, jako element życia religijnego i organizacji kościoła.

Handel odpustami opierał się głównie na założeniu, że Chrystus i święci podczas swego życia na ziemi zrobili więcej dobrego niż im było potrzeba do zbawienia. Stąd nadmiar mógł posłużyć innym do otrzymania życia wiecznego, a papież, następca Piotra miał władzę wydzielania uczynków łaski ze skarbcza świętych.

Pośród wielu sprzedawców odpustów wyróżniał się dominikanin Johann Tetzel (1465-1519), który w szczególnie jarmarczny sposób sprzedawał z powodzeniem listy odpustowe. Głosił, że krzyż odpustowy z herbem papieża więcej znaczy niż krzyż Golgoty, a pokuta i żal za grzechy są niepotrzebne tym, którzy kupili listy odpustowe. Używał chwytliwego sloganu, używanego już wcześniej: *Skoro pieniądź w szkatule zadzwoni, duszę z czyścica do nieba wygoni.*

W 1516 r. Leon X wskazał, aby dochód ze sprzedaży odpustów był przeznaczony w części na budowę nowej bazyliki św. Piotra w Rzymie.

Działalność Marcina Lutra

31 października 1517 roku Marcin Luter opracował 95 tez i – jak mówi tradycja - miał przybić je do drzwi kościoła zamkowego w Wittemberdze jako zaproszenie do dyskusji o splyconym rozumieniu pokuty. Widział, że w praktyce odpuszczenie kar za grzechy dalekie było od uczucia prawdziwej pokuty i żalu, a miejsce wiary w moc zbawienia zajmowała opłata pieniężna. Wystąpienie Lutra wywołało ogólne poruszenie, co doprowadziło szybko do wszczęcia procesu o herezję. Ostatecznie poglądy i tezy Lutra zostały odrzucone, a wyrazem tego była bulla papieska z 15 czerwca 1520 r., *Exsurge Domine*, grożąca ekskomuniką. Luter, nie przejmując się treścią bulli, 10 grudnia 1520 r. kazal przed bramą Elsterską w Wittenberdze spalić ją w obecności studentów.

W tym czasie – 1520 r. – powstają także jego trzy programowe dzieła: *Do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego o poprawie chrześcijańskiego stanu*; *O niewoli babilońskiej Kościoła*; *O wolności chrześcijańskiej*. W pierwszym z nich wzywał władców krajów niemieckich do reformy Kościoła i uwolnienia się od zwierzchności papieża, który przeciwny był zmianom w Kościele Zachodnim. Drugie dzieło było krytyką nauczania o sakramentach, obecną w Kościele jego czasów. Trzecie, przez metaforę wolności, wyjaśniało rozumienie zbawienia człowieka.

Był to początek intensywnej działalności reformatorskiej Lutra. Wizytując parafie dostrzegł ogromną potrzebę edukacji duchownych i wiernych o podstawowych prawdach wiary. Dlatego w 1529 r. wydał *Mały i Duży katechizm*, w którym wyłożył na czym polega wiara chrześcijańska i czego duchowni, a także rodzice, mają nauczać.

Efektom działań reformatorskich Lutra było zjednoczenie się ksiąząt ewangelickich oraz przedstawienie cesarzowi Karolowi V w 1530 r. *Wyznania Augsburskiego*. Jego treść stała się podstawą nauczania powstałych Kościołów krajowych i jedną z ksiąg wyznaniowych, objaśniających luterańskie rozumienie wiary.

Osobista zmiana u Lutra nastąpiła wraz ze ślubem z Katarzyną von Bora (1499-1552), z którą miał sześcioro dzieci. Katarzyna von Bora była jedną z kilku zbiegłych zakonnicek z cysterskiego klasztoru z Nimpschen. Znalazła się w Wittenberdze gdzie z rozsądku i szacunku wyszła za Marcina Lutra. Miłość przyszła z czasem, o czym świadczy korespondencja pomiędzy małżonkami. Po ślubie Lutrowie zamieszkali w byłym klasztorze w Wittenberdze. Żona Lutra była osobą wykształconą a także przedsiębiorczą - zajmowała się wynajmem części klasztoru. Małżeństwo Lutrów trwało 20 lat, do śmierci reformatora 18 lutego 1546 r. Śmierć Lutra nie była końcem Reformacji, a jedynie początkiem dalszych przemian w Europie.

Hasła reformacyjne

Ecclesia semper reformanda, a więc Kościół, który nieustannie powinien się reformować – to jedna z myśli reformacyjnych, która jest nadal aktualna. Temu hasłu towarzyszą inne, które stanowią klucz do zrozumienia istoty przesłania Reformacji. To nie tylko wezwanie do naprawy organizacyjnej Kościoła, lecz przede wszystkim odnowione rozumienie prawd wiary w duchu biblijnym. Pismo Święte w myśli Marcina Lutra było jedynym źródłem wiary, dlatego szybko ukształtowało się hasło *Sola Scriptura* – jedynie Pismo Święte. Sam Luter w praktyczny sposób realizował je tłumacząc na język niemiecki Biblię (wyd. Nowego Testamentu w 1522 r., wyd. Starego i Nowego Testamentu w 1534 r.), aby każdy mógł zapoznać się ze źródłem wiary. Sprzyjało temu wynalezienie ruchomej czcionki przez Johanna Gutenberga (1400-1468), co umożliwiała masowy druk Biblii w relatywnie dużych nakładach.

Pismo Święte dla Lutra było źródłem wiary, ponieważ w nim można było odnaleźć Słowo Boże, moc zbawczą. *Solum Verbum* – jedynie Słowo – to kolejne hasło reformacyjne. Przypomina ono, że Słowo Boże zawiera diagnozę winy i łaskę.

Głoszenie Słowa przybiera formę widzialną poprzez sakramenty, Chrzest i Komunię Świętą (obecnie są to jedyne sakramenty w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w RP) oraz niewidzialną poprzez zwiastowanie w kazaniu. Słowo Boże ma moc przemieniania człowieka. Luter podkreślał, że Słowo i Duch Boży są ze sobą ściśle powiązane. Przychodzi On przez zwiastowanie Słowa, a nie przez wewnętrzne oświecenie, bez udziału Słowa. Stąd Kościół jest zobowiązany do misji głoszenia Słowa i ściśle jest z nim powiązany. Inaczej ujmując – Kościół jest tam, gdzie czysto i wiernie jest zwiastowane Słowo Boże, a widocznym znakiem tego jest miłość do bliźniego.

Jezus Chrystus jest jedynym pośrednikiem pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Dzieło zbawienia czerpie początek w osobie Jezusa Chrystusa - odzwierciedleniem tej myśli jest hasło *solus Christus* – jedynie Chrystus. Reformacja odrzuciła wszelkie formy kultu, które miały pośredniczyć w modlitwach kierowanych do Boga. W życiu kościelnym przestał być obecny kult maryjny czy świętych. Odrzucono także możliwość jakiegokolwiek wpływu na zbawienie człowieka przez innych ludzi, zarówno żyjących, jak i zmarłych. Hasło miało także ogromny wpływ na rozumienie Kościoła. Jezus Chrystus uważany jest za głowę Kościoła, a duchowny przestał już pełnić rolę kapłana, a jedynie jest sługą słowa Bożego, co wiąże się z myślą o powszechnym kapłaństwie. W Chrzcie każdy wezwany jest do służby Słowu Bożemu według powołania.

Realizowanie własnego powołania możliwe jest dzięki łasce Bożej. *Sola gratia* – jedynie łaska – dzięki niej możliwe jest zbawienie człowieka i odpuszczenie grzechów, co nastąpiło na krzyżu Chrystusa. Luter przekonany był, że człowiek z natury jest grzeszny i potrzebuje Bożej łaski, aby stać się nowym stworzeniem. Zbawienie jest niezasłużonym darem łaski Boga dla człowieka, który obrazuje miłość Boga i wolę uratowania człowieka. Daru łaski nie można pozyskać albo zasłużyć sobie na niego. Człowiek może go jedynie z wiarą przyjąć, dlatego z *sola gratia* wiąże się ostatnie z haseł reformacyjnych: *sola fide* – jedynie wiara.

Wiara człowieka w zbawczą mękę Jezusa Chrystusa rodzi się za sprawą Ducha Świętego, który przychodzi wraz ze zwiastowanym Słowem Bożym. Chrześcijanin musi nie tylko uznać Chrystusa za swego zbawiciela, ale także przyznać się, że jest grzeszny, a przez to oddzielony od Boga i potrzebuje Jego nieustającej pomocy. Stąd Luter mówił o człowieku, że jest równocześnie sprawiedliwy i grzeszny (*simul iustus et peccator*).

W swych pismach Luter połączył sumienie z wiarą wskazując, że wiara w Chrystusa czyni sumienie wolnym i sprawia, że może ono być zdolnym do czynienia dobra. Sumienie, które jest aktywne w swej istocie, staje się też miejscem

regularnych obrachunków przed obliczem Boga. Wymaga to odpowiedzialności za własne życie i wiarę. Stąd można powiedzieć, że u Lutra zasadą etyki jest po prostu żywa wiara w Chrystusa, która jest dynamiczna i ukierunkowana na Boga, co przekłada się na praktykowanie miłości bliźniego.

ks. dr Karol Niedoba

Ołtarz w Kościele św. Jana w Grudziądzu.

Marcin Luter na sejmie w Wormacji, 1521 r.

Luteranie w Grudziądzu

Ewangelicy wyznania augsburskiego, czyli luteranie, są obecni w Grudziądzu od pięciu stuleci. Na przestrzeni wieków obecność ta przybierała różne formy zarówno w niemieckiej jak i polskiej szacie językowej. Były czasy, gdy reprezentowali przeważającą część mieszkańców; dziś są niewielką grupą diasporyczną, jednak trwale i znacząco biorącą udział w życiu religijnym i kulturalnym miasta.

Przyjmując tradycyjnie za początek procesu historycznego zwanego Reformacją dzień 31 października 1517 r., tj. ogłoszenie w Wittenberdze przez dr. Marcina Lutra 95 tez wzywających do dyskusji teologicznej nad nadużyciami kościelnej praktyki udzielania odpustów, dalsze wypadki potoczyły się z nadzwyczajną szybkością i ze skutkami, które zaskoczyły wszystkich. Poglądy i dyskusje toczone w Wittenberdze i oraz w innych ośrodkach na terenie krajów niemieckich odbiły się szerokim echem w Rzeczypospolitej, w tym w Prusach Królewskich – w Gdańsku, Toruniu, Elblągu, a także w Grudziądzu. Przyczyniło się do tego rozpowszechnienie druku, a także układ dróg handlowych, znajomość języka niemieckiego w miastach pruskich, kontakty rodzinne i związki intelektualne z Niemcami, wreszcie naturalna ciekawość wobec poglądów nowych, a przecież odwołujących się do nauczania Biblii i początków Kościoła.

WIEK XVI-XVII

Pierwszą manifestacją nowej nauki w mieście stało się kazanie, które w okolicach Bożego Narodzenia 1524 r. wygłosił Erhard von Queiss, biskup pomezkański z Kwidzyna, w trakcie pełnienia misji dyplomatycznej w służbie księcia pruskiego Albrechta. Jego wystąpienie umożliwił Jan Sokołowski, starosta grudziądzki. Ziarno padło ewidentnie na żyzną glebę duchową, wzrost był powolny, lecz stały. Wskazana była ostrożność w manifestacji tez reformacyjnych ze względu na opór króla i biskupów, jak i wobec wykuwania się doktryny ewangelickiej w ogniu, niejednokrotnie gwałtownych, dyskusji. Biskup von Queiss już w styczniu 1525 roku rozpoczął dzieło zreformowania całej diecezji.

W 1540 r. w Grudziądzu powstała szkoła miejska o ewangelickim charakterze, w latach 1552-1553 kazania głosił ks. dr Joachim Mörlin z Królewca, późniejszy luterski biskup sambijski. W 1563 r. został wprowadzony w urząd pierwszy proboszcz ewangelickiej parafii grudziądzkiej, ks. Eberhard Sperber. Wreszcie, dzięki staraniom burmistrza Krzysztofa Napsa i sekretarza rady miejskiej Michała Kahla, w 1569 r. miasto otrzymało królewski dekret Zygmunta Augusta dopuszczający swobodę wyznania augsburskiego. Kościoły – fara, szpitalny Św. Ducha i cmentarna kaplica św. Jerzego – przeszły w ręce ewangelików. Od 1568 r.

istniało stanowisko polskiego diakona – ważna funkcja z uwagi na polskojęzycznych wyznawców. Pojawiły się nowe fundacje artystyczne. Niestety, rozwój był krótkotrwały. W 1598 r. król Zygmunt III Waza zdecydował o powrocie świątyń w ręce katolików. Luteranie byli zmuszeni odprawiać nabożeństwa w kaplicy zamkowej, potem w spichrzu, przejściowo w kościele Św. Ducha. Kaplicę św. Jerzego zniszczyła powódź.

W 1621 r. stanowisko polskiego diakona przekształcono w etat kaznodziei – II proboszcza. Nabożeństwa w języku polskim odbywały się regularnie, nawet jeśli groziło to procesami ze strony katolickich duchownych, pragnących ograniczyć oddziaływanie kazań ewangelickich na wiernych niemieckojęzycznych tak, by nie miały wpływu na szersze kręgi społeczne.

Od 1624 r. przez półtora stulecia nabożeństwa odbywały się w ciasnej i niskiej sali w przyziemiu ratusza na Rynku, obok mieściła się szkoła. Nie wolno było używać dzwonów. Była to sytuacja charakterystyczna dla szeregu miast pruskich, np. Brodnicy. Od mniej więcej połowy XVII w. istniał cmentarz za Bramą Toruńską.

Kolejni królowie polscy zatwierdzali wolność wyznaniową miasta, mimo to nieraz dochodziło do konfliktów z biskupami chełmińskimi, duchowieństwem i popierającymi ich starostami i trzeba było ponownie apelować do monarchy. Podczas szwedzkiego potopu i odbijania Grudziądza przez wojska polskie w 1659 r. spłonęła większa część miasta, w tym ratusz z kaplicą. Odbudowa domu modlitwy była natychmiastowa i w kolejnych latach miały miejsce liczne fundacje elementów wyposażenia. Do naszych czasów dotrwał m.in. obraz Sądu Ostatecznego (obecnie w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi) i pojedyncze rozproszone zabytki złotnictwa.

Ewangeliccy duchowni grudziądzcy, jak to często bywa w obliczu zagrożenia, aż do XVIII w. zdecydowanie reprezentowali nurt luterskiej ortodoksji, w duchu wyższości doktrynalnej nastawionej na dawanie oporu katolikom i kalwinistom. Wszyscy pastorycy posiadali wykształcenie akademickie, a znalazło się wśród nich kilka jednostek wybitnych z wymiernym dorobkiem intelektualnym, piszących po niemiecku, łacinie i polsku, jak znany z polemik Benedykt Morgenstern, poeta Jan Borawski (Zborawski), Seweryn Rosentreter – uczestnik toruńskiego Collegium Charitativum w 1645 r., wszechstronny Jan Herbinus – znający kilka języków erudyta i filantrop. Wśród mieszkańców Grudziądza i ich potomków nie brakowało wyedukowanych jednostek, także takich, które karierę robiły w innych ośrodkach. To Krzysztof Kanisi zwany Montag, profesor i rektor Uniwersytetu w Lipsku, muzyk i kompozytor królewiecki Jan Stobbe (Stobeusz), nauczyciele: Baltazar

Kannengiesser i Jan Moneta – znani z podręczników języka polskiego, Clemens Bursch – pedagog i poeta, Elżbieta Bohr - autorka niemieckich i polskich poezji religijnych, Jakub Schmidt – tłumacz i wydawca polskich druków w Lipsku, a w Grudziądzu pedagog, w końcu burmistrz Salomon Hermson jun. – „głośny” duchowny w Malborku, autor polskiego kancjonału czy Krzysztof Bythner (Büttner), prawnik, burmistrz i bibliofil.

Koniec XVIII w. – początki XX w.

Zabór pruski w 1772 r. oznaczał dla Grudziądza odmianę także w dziedzinie życia religijnego. Czas ograniczeń minął, Kościół Ewangelicki stał się zależny od struktur państwa pruskiego. Wyrazem nowej epoki stało się poświęcenie w 1785 r. kościoła na Rynku obok ratusza. Na cześć króla Fryderyka II, który wsparł budowę finansowo, zwany był kościołem Fryderykowskim. Przynajmniej do ok. 1800 r. odbywały się w nim, obok niemieckich, także nabożeństwa w języku polskim. Jeszcze w 2 poł. XIX w. sporadycznie organizowano nabożeństwa polskie dla nielicznych poborowych nieznających niemieckiego.

Parafia rosła liczebnie wraz z miastem, po kilkudziesięciu latach zaczęto myśleć o kolejnej budowie. W międzyczasie, w 1866 r. doszło w przepelnionym kościele do katastrofy, gdy w wyniku fałszywego alarmu śmierć poniosło kilkanaście osób i wiele zostało rannych. Po 1817 r. parafia weszła w skład pruskiego Kościoła Ewangelicko-Unijnego.

Duże zmiany przyniósł schyłek XIX stulecia, gdy w roku 1898 poświęcono duży neogotycki kościół przy ul. Mickiewicza, wzniesiony wg projektu architekta Augusta Menkena z Berlina, 3 plebanie, a z czasem Dom Parafialny z ogromną salą koncertową i salami zebrania. Siedziby uzyskały sierociniec dla dziewcząt – Fundacja Borrmanna przy ul. Młyńskiej i Fundacja Petersona dla chłopców (ul. Chelmińska, potem Parkowa), szpital ewangelicki przy ul. Solnej (przysług dla kobiet), Misja Miejska przy ul. Kosynierów Gdyńskich (obecnie kościół ewangelicko-metodystyczny) i inne. Działały liczne organizacje m.in. Towarzystwo Biblijne. Rozkwitło życie muzyczne. Na cmentarzu, którym opiekowało się Bractwo Ubogich, wzniesiono kaplicę ufundowaną przez Jakoba Martina von Schönborna w 1840 r., powstały okazałe grobowce rodzinne. Pod koniec wieku obok cmentarza zbudowano, kosztem bractwa, dom opieki dla starców. W 1894 r. poświęcono nowy cmentarz w Lasku Miejskim z zabudową projektu inż. Roberta Herzfelda. Pruskie wojsko w 1824 r. zajęło kościół Św. Ducha, który następnie (od 1900 r.) przeznaczony został dla żołnierzy katolików, gdyż oddano do użytku nowy kościół garnizonowy projektu Ferdinanda Schönhalsa z Berlina na Górze Fortecznej.

Wśród wielu duchownych energią wyróżniali się księża Franz Peterson, Eduard Ebel i Otto Erdmann. Oświata w ciągu XIX w. stopniowo traciła wyznaniowy charakter, lecz wspomnieć należy ks. dr. Gustava Jacobiego, organizatora i dyrektora szkół męskich i Gustava Borrmanna, związanego ze szkolnictwem żeńskim. Pedagodzy, jako przedstawiciele sfer intelektualnych, wchodzili w skład rady kościelnej, jak dr Siegfried Anger, dyrektor gimnazjum i organizator muzeum czy Julius Scharlock, aptekarz, botanik i archeolog. Cenionym artystą, zwłaszcza w dziedzinie rzeźby, stał się w mieście Joseph Tibor (poprzednio Józef Tyborski, pochodzący z kaszubskiej rodziny katolickiej). Wielu absolwentów gimnazjum z miasta i okolic zrobiło karierę w niemieckiej nauce, kulturze, wojskowości, jak np. badacz architektury średniowiecznej Georg Gottfried Kallenbach (później przeszedł na katolicyzm), Walther Nernst – chemik, laureat Nagrody Nobla, Gustav Roethe – germanista i rektor Uniwersytetu Berlińskiego, artysta malarz Herbert Wentscher, gen. Erich von Falkenhayn i szereg innych. W skład rady kościelnej wchodzili m. in. przemyslowiec August Ventzki i malarz Gustav Breuning, znany z widoków Grudziądza.

U progu I wojny światowej pruski Grudziądz liczył wraz z garnizonem ponad 40 tys. mieszkańców, z czego 27 tys. ewangelików. W skład parafii wchodziło również kilkadziesiąt wsi. Planowano budowę kolejnego kościoła na Chelmińskim Przedmieściu. Wśród wiernych w statystykach kilkadziesiąt osób deklarowało się jako Polacy, lecz ich obecności nie dostrzegano, ponieważ była to doba Hakaty i nacjonalizmów.

WIEK XX – współczesność

Po I wojnie światowej i powrocie Grudziądza do wolnej Polski 23 stycznia 1920 r., liczba niemieckich mieszkańców, ewangelików i katolików, stopniowo spadła do około 15% stanu poprzedniego. Kościół garnizonowy jako własność państwowa przeszedł pod zarząd duszpasterstwa katolickiego. Mimo zmian parafia ewangelicko-unijna zachowała materialny stan posiadania oraz bogate życie organizacyjne i muzyczne. Stała się ośrodkiem życia duchowego mniejszości niemieckiej. Dom Parafialny, już wcześniej zarządzany przez samodzielne towarzystwo, stał się Domem Niemieckim, służącym celom kulturalnym. Parokrotnie organizowano Tygodnie Kościelne, na które byli zapraszani także duchowni z Niemiec i niemieccy współwyznawcy z całej Polski. O ile w sprawach wyznaniowych w Grudziądzu panowała tolerancja, dochodziło do konfliktów na tle narodowościowym. Najbardziej drastycznym przykładem stała się tragiczna śmierć Adolfa Krumma i Ericha Rieboldta po rozbiciu niemieckiego wiecu przed wyborami samorządowymi w 1933 r.

W Grudziądzu pojawili się ponownie ewangelicy Polacy z Polski Centralnej, z Cieszyńskiego i z Kresów Wschodnich, jak Dora Cieńska, organizatorka harcerstwa żeńskiego na Pomorzu, jej brat inż. elektryk Zygmunt Rau czy Alfred Michejda, dyrektor oddziału Banku Polskiego. Od 1923 r. kapelan Wojska Polskiego ks. Józef Mamica z Poznania prowadził nabożeństwa dla garnizonu. Pierwsze zorganizowano w kościele przy ul. Mickiewicza, jednak z uwagi na obecność osób cywilnych rada kościelna wycofała zgodę i kolejne odbywały się na terenie kasyna wojskowego w koszarach im. Tadeusza Kościuszki przy ul. Legionów, gdzie dostęp cywili był ograniczony.

Nieduży zbor ewangelicko-augsburski skupiający Polaków powstał w 1931 r. Pierwszym administratorem został ks. Jerzy Kahané z Bydgoszczy. Kościół przy ul. Mickiewicza został już bez problemów udostępniony na nabożeństwa. W latach 1933-1935 administratorem w Grudziądzu i w Tczewie, czasowo w Wąbrzeźnie, był zamieszkały na miejscu ks. Ryszard Danielczyk, co zaowocowało ożywieniem życia organizacyjnego. W 1934 r. w Grudziądzu zaczęto publikować „Przegląd Ewangelicki” dla polskich zborów Pomorza i Wielkopolski. W roku następnym ks. Danielczyk przeszedł do pracy na Górnym Śląsku, w Grudziądzu zastąpił go ks. Waldemar Preiss, który przeniósł redakcję czasopisma do Bydgoszczy. W 1937 r. administrację przejął ks. Ryszard Trenkler z Torunia. Dla żołnierzy osobne duszpasterstwo prowadzili kapelani wyznania ewangelicko-reformowanego z Torunia, ks. Wilhelm Fibich i po nim ks. Jan Józefat Potocki.

Podczas okupacji polska parafia została rozwiązana. Grudziądzcy duchowni, księża Mamica i Kahané, ponieśli śmierć w hitlerowskich obozach koncentracyjnych (zginął również ks. Juliusz Bursche – biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP i ks. Gustaw Manitius z Poznania, senior diecezji poznańsko-pomorskiej), ks. Preiss przetrwał obóz koncentracyjny, księża Trenkler i Danielczyk ukrywali się przed okupantem. Ks. Potocki zginął z rąk Sowietów w Katyniu, w Charkowie został zamordowany płk Tadeusz Prauss, ewangelik reformowany, b. dowódca Wyższej Szkoły Pilotów w Grudziądzu. W przypadku niemieckiej parafii ewangelicko-unijnej, po napaści III Rzeszy na Polskę we wrześniu 1939 dochodziło do przypadków śmierci osób cywilnych powodowanych działaniami obu stron, m. in. podczas deportacji zakładników narodowości niemieckiej w głąb kraju. W tych okolicznościach zmarł m. in. Richard Schulz, przemysłowiec, właściciel portu zimowego (obecna Marina Grudziądz). W kolejnych latach działalność organizacyjna parafii była stopniowo ograniczana przez okupanta ze względów ideologicznych. W ostatnich miesiącach wojny proboszcz Reinhold Dieball został aresztowany za niewiarę w zwycięstwo Niemiec. Podczas walk

o Grudziądz w 1945 r. kościół i szereg budynków parafialnych zostało uszkodzonych i zniszczonych. Parafia założona w 1563 r. formalnie przestała istnieć.

Po II wojnie światowej polska parafia ewangelicko-augsburska odrodziła się w 1946 r. Powrócił ks. senior R. Trenkler z Torunia i zorganizowano radę parafialną. Ewangelikom przyznano b. kaplicę katolicko-apostolską z 1916 r., poświęconą jako kościół św. Jana. Wiele energii wymagały prace remontowe, pozyskiwanie elementów wyposażenia i troska o sprawy duchowe i materialne parafian. Otrzymano też cmentarz przy ul. Cmentarnej. W 1959 r. ks. senior Trenkler przeszedł do Warszawy, dojeżdżali kolejni administratorzy. Dopiero w 2005 r. w Grudziądzu zamieszkał jako pierwszy po wojnie ks. Dariusz Chwastek, co zapoczątkowało ożywienie w niewielkiej społeczności luterańskiej. Obecnie proboszczem jest ks. dr Karol Niedoba. Z parafian wymieńmy inż. Andrzej Wiedigera przybyłego w 1945 r. z misją zabezpieczenia przemysłu grudziądzkiego, członka rady parafialnej, zasłużonego dla odbudowy kościołów ewangelickich w Warszawie. Już od 1931 r. członkiem rady, a później kuratorem parafialnym, był inż. Artur Damic, słynny w mieście z dbałości o kościół. Urząd kuratora pełnił również dr Stanisław Suliborski, znany chirurg, więzień hitlerowskiego obozu Auschwitz. W pracy parafialnej wspierała go małżonka Zofia Suliborska, zaś syn Piotr Suliborski był kuratorem w ważnym okresie, gdy otworzyła się możliwość prawnego porządkowania kwestii majątku parafialnego. To także Karola Skowrońska obdarzona tytułem Honorowego Obywatela Grudziądza w 2022 r. za wszechstronną działalność społeczno-kulturalną

Dzisiejszy Grudziądz jest miastem tolerancji, dawne napięcia przeszły do historii. Świadectwem tego jest nadanie w 2022 r. imienia ks. Eduarda Ebela skwerowi na międzymurzu Starego Miasta. Upamiętniono go jako zdolnego organizatora, dzięki któremu miasto zyskało znaczące inwestycje parafialne, służące ogólnemu pożytkowi; historyka, ale również jako autora popularnej na Zachodzie kolędy, dzięki której Grudziądz jest wspominany w świecie.

Obecnie parafia ewangelicko-augsburska św. Jana w Grudziądzu, choć nieduża, oprócz działalności kościelnej stara się zaistnieć w kulturalnej przestrzeni miasta poprzez m.in. udział w Nocy Muzeów, organizację koncertów muzycznych, wystaw i spotkań edukacyjnych.

dr Jerzy Domasłowski

GRUDZIĄDZCY EWANGELICY – NOTATKI BIOGRAFICZNE

Skróty: ew. – ewangelicki; dr – doktor; ew.-augsb. – ewangelicko-augsburski; grudz. – grudziądzki; inż. – inżynier; niem. – niemiecki; par. – parafialny; pol. – polski; prob. – proboszcz; teol. – teologii; Tow. – Towarzystwo.

- **Siegfried Anger** (1837-1911), teolog, dr filozofii. Dyrektor gimnazjum, przewodniczący Tow. Starożytności, organizator muzeum. Przewodniczący kolegium kościelnego.

- **Elżbieta Bohr** z d. Sass (XVII/XVIII w.), autorka niem. i pol. poezji religijnych, żona burmistrza **Fryderyka Bohra**. Bohrowie dokonali nadania obszernego gruntu na rzecz parafii.

- **Jan Borawski** (Barawski, Zboraski, Zboravius; zmarł ok. 1630), prob. w Brodnicy i kaznodzieja królowy Anny Wazówny, pastor grudz. ok. 1624-1628, poeta łaciński.

- **Gustav Borrmann** (1813- 1905), absolwent teol., długoletni dyrektor grudz. szkół żeńskich. Patron fundacji prowadzącej sierociniec dla dziewcząt.

- **Gustav Breuning** (1827-1902), malarz grudz., autor szeregu wedyt i zaginionego obrazu ołtarzowego z kościoła na Rynku. Członek rady kościelnej.

- **Dora Cieńska** (1882-1932) z d. Rau. W Grudziądzu 1922-1925, podjęła próbę organizacji pol. parafii ew. Następnie w Toruniu, zaangażowana w życie parafii i w działalność harcerską.

- **Artur Damic** (1897-1969), inż., kupiec. Prezes Tow. Właścicieli Nieruchomości. Od 1931 w składzie rady parafii ew.-augsb. i kurator. Wraz z małżonką **Marią Emmą Damicową** (1896-1967) zasłużeńi dla odbudowy kościoła i funkcjonowania parafii.

- **Ryszard Danielczyk** (1904-1943), 1933-1935 pierwszy duszpasterz pol. zboru ew. mieszkający na miejscu. Następnie na Śląsku w duszpasterstwie pol. i redakcji „Ewangelika Górnośląskiego”. W czasie okupacji musiał się ukrywać.

- **Reinhold Dieball** (1875-1960), prob. parafii ew.-unijnej w Grudziądzu. Organizator oświaty i działacz organizacji niem. Od 1931 udostępniał kościół na pol. nabożeństwa. Więziony przez hitlerowców. Po wojnie w Erfurcie.

- **Eduard Ebel** (1839-1905), pastor, superintendent. Autor historii parafii, zapomnianych poezji i kolędy *Leise rieselt der Schnee / Cichutko prószy śnieg*, popularnej w różnych krajach i językach. Zasłużony dla budowy nowego kościoła i cmentarza. Wspierał działalność dobroczynną. Od 2022 patron skweru w Grudziądzu.

- **Oskar Erdmann** (1841-1919), dr hc teol., prob. i superintendent. Zasłużony dla budowy kościoła przy ul. Mickiewicza, nowego cmentarza i Domu Par. Autor historii parafii.

- **Jan Herbinus** (Johann Herbin; ok. 1627-1679), w Grudziądzu od 1676. Duchowny i uczyony, pedagog, filantrop. Pisał traktaty z różnych dziedzin, tłumaczył z łaciny i niem. na pol.
- **Gustav Jacobi** (1789-1866), prob. garnizonowy. Pedagog, dyrektor szkół grudz., dr hc Uniwersytetu w Jenie.
- **Jerzy Kahané** (1901-1941), współzałożyciel pol. parafii ew.-augsb. 1931-1932. Duszpasterz w Katowicach i redaktor „Ewangelika Górnośląskiego”, od 1937 w Gdyni. Więzień Stutthofu i Sachsenhausen, zamordowany przez hitlerowców w Pirna-Sonnenstein.
- **Elisabeth W. Kallen** (1897-1984), niem. artystka malarka. Namalowała obraz ołtarzowy dla kościoła ew.-augsb. w Michalkach pow. Rypin (1936), po wojnie w grudz. kościele św. Jana.
- **Georg Gottfried Kallenbach** (1805-1865), badacz i dokumentalista średnio-wiecznej architektury niemieckiej. Mieszkał w Bambergu, przeszedł na katolicyzm.
- **Józef Mamica** (1878-1940), ks. major, kapelan i duszpasterz w Poznaniu, założyciel pol. zborów w Bydgoszczy i w Toruniu. Od 1923 prowadził nabożeństwa ew. dla wojska w Grudziądzu. Zginął w hitlerowskim obozie koncentracyjnym Mauthausen-Gusen.
- **Jan Moneta** (1659-1735), nauczyciel w Grudziądzu 1692-1695. Jako pastor w Gdańsku opracował podręcznik gramatyki pol. i kancjonał.
- **Benedykt Morgenstern** (1525-1599), prob. grudz. od 1588, poprzednio w Królewcu, Gdańsku i Toruniu. Polemista ortodoksji luterańskiej o sporym dorobku publicystycznym.
- **Joachim Mörlin** (1514-1571), dr teol. Prob. katedry w Królewcu, 1552-1553 w Grudziądzu. Superintendent w Brunszwiku i biskup sambijski, opracował nowe przepisy kościelne.
- **Krzysztof Naps** (1530-1616), burmistrz, zasłużony dla utworzenia parafii (1563) i uzyskania królewskiego dekretu wolności wyznania augsb. dla Grudziądza w 1569, w czym pomagał sekretarz miejski i późniejszy burmistrz **Michał Kahl** (zm. 1588).
- **Walther Nernst** (1864-1941), niem. chemik i fizyk urodzony w Wąbrzeźnie, laureat Nagrody Nobla 1920, rektor Uniwersytetu Berlińskiego.
- **Franz Peterson** (1814-1885), duszpasterz, powiatowy inspektor szkolny i superintendent. Założyciel fundacji wychowawczej dla chłopców. Autor kroniki parafii.
- **Tadeusz Prauss** (1896-1940), lotnik, pułkownik. Ewangelik reformowany. 1922-1925 zastępca dowódcy Wyższej Szkoły Pilotów w Grudziądzu. Zamordowany przez Sowieców w Charkowie.

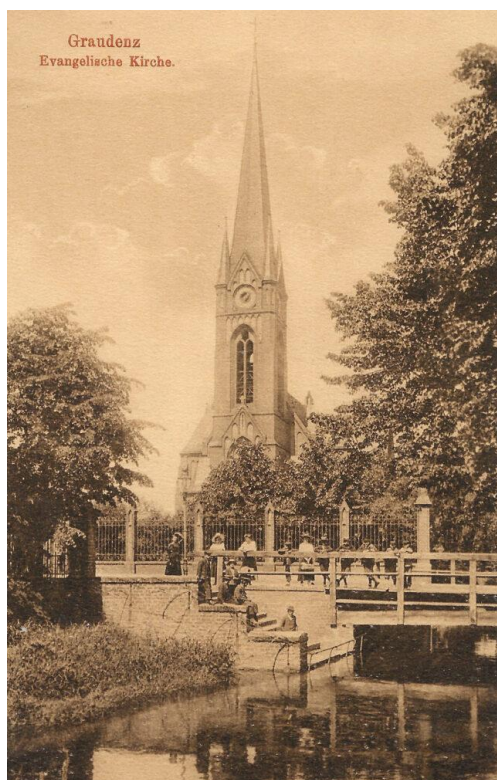
- **Waldemar Preiss** (1908-1973), duszpasterz w Bydgoszczy od 1932. Redaktor „Przeglądu Ewangelickiego”. Więzień hitlerowskich obozów koncentracyjnych. 1947-1952 równocześnie senior diecezji wrocławskiej. Trzykrotny administrator parafii ew.-augsb. w Grudziądzu.
- **Erhard von Queiss** (ok. 1490-1529), dr obojga praw, pierwszy ew. biskup pomezkański i dyplomata w służbie wielkiego mistrza krzyżackiego / księcia pruskiego Albrechta Hohenzollerna. Wygłosił pierwsze w Grudziądzu kazanie reformacyjne.
- **Jakub Schmidt** (Szmyt; 1702-ok. 1750). Uczestniczył w wydawaniu Biblii oraz pism teologicznych i historycznych w języku pol. Rektor szkoły grudz., następnie ławnik i burmistrz.
- **Richard Schulz** (ok. 1859-1939), przemysłowiec, miłośnik i mecenas sportów wodnych. Jego imię nosi port zimowy, obecna Marina Grudziądz. Zmarł podczas deportacji zakładników niem. w głąb kraju po napaści III Rzeszy na Polskę.
- **Karola Skowrońska**, wieloletnia dyrektorka Biblioteki Miejskiej i prezes Grudz. Tow. Kultury, prezes zarządu Fundacji na Rzecz Tradycji Jazdy Pol. Honorowy Obywatel Grudziądza (2022).
- **Jan Sokołowski** (zm. 1546), starosta grudziądzki, zwolennik ruchu reformacyjnego. W 1524 r. poprosił bpa Erharda von Queiss o wygłoszenie kazania w Grudziądzu.
- **Eberhard Sperber** (1529-1608), pierwszy pastor parafii grudz. (1563-1571). Zamieszany w spory teologiczne, odszedł do Welawy w Prusach Książęcych.
- **Jan Stobbe** (Stobaeus; Stobeusz; 1580-1646), grudziądzanin, muzyk i kompozytor działający w Królewcu przy katedrze i na dworze książęcym.
- **Stanisław Suliborski** (1911-1998), dr medycyny, chirurg. Więzień Oświęcimia. Długoletni kurator parafii grudz. Wspierała go żona **Zofia Suliborska** (1932-1998), członkini rady i wicekurator diecezji pomorsko-wielkopolskiej. Kuratorem par. został również ich syn, **Piotr Suliborski** (1953-2005).
- **Ryszard Trenkler** (1912-1993), prob. w Toruniu 1937-1959, administrator parafii grudz. W czasie wojny ukrywał się. Senior diecezji pomorsko-wielkopolskiej. Wspierał wysiłki rady par. na rzecz odbudowy. Od 1959 w Warszawie. Publicysta.
- **August Ventzki** (1856-1922), przemysłowiec, założyciel fabryki maszyn rolniczych. Członek rady kościelnej.
- **Andrzej Wiediger** (1897-1959), inż. budowlany. Podczas okupacji w Radzie Głównej Opiekuńczej. 1945-1947 zaangażowany w zabezpieczanie urządzeń przemysłowych i w odbudowę Grudziądza. Sekretarz rady par. Czynny w dziele odbudowy Warszawy, w tym kościołów ewang.

- **Jan Zborowski** (1538-1603), starosta grudziądzki, polityk, zwolennik Reformacji, patron ks. Morgensterna. Po utracie kościołów w 1598 r. udostępnił ewangelikom kaplicę zamkową.

dr Jerzy Domasłowski

Panorama Grudziądz XVIII w. Steiner

Kościół ewangelicki przy ul. Mickiewicza, ok. 1910 r., wyd. Schaar und Dathe.

Ze zbiorów Muzeum w Grudziądzu

500 LAT REFORMACJI
W GRUDZIĄDZU

(L.B.S.)

Redakcja: Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.